

मुहम्मद गवान: बहामनी राज्यातील कामगिरी :

बहामनी राज्यामध्ये मुहम्मद गवानचे व्यक्तिमत्व अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण समजले जाते. एक उत्तम राज्यकर्ता म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. बहामनी राज्याची संपूर्ण सत्ता त्याच्या हाती एकवटली असताना सुद्धा त्वाने कधीही सत्तेचा दुरुपयोग केला नाही. बहामनी राज्याशी एकनिष्ठ राहून मुहम्मद गवाने राज्य चालविले. मुहम्मदगवानचे स्थान राजा म्हणून नव्हे तर राज्यकर्ता म्हणून महत्वपूर्ण आहे. तो आपल्या कर्तबगारीमुळे भारताच्या इतिहासात प्रसिध्दीस आला. मुहम्मद गवानने आपल्या कारकिर्दीमध्ये बहामनी राज्याची प्रगती केली. बहामनी सत्ताधीश म्हणून मुहम्मद गवान सत्तेवर बसला नसला तरी ही बहामनीचा मुख्य प्रधान व वजीर म्हणून त्याची कारकिर्द अतिशय महत्वाची आहे.

• मुहम्मद गवानचा पूर्व इतिहास :

मुहम्मद गवानचा जन्म इ. स. १४०३ मध्ये झाला. तो इराणचा रहिवाशी होता. इराण मध्ये त्यांचे पूर्वज वजीराचे काम करत असत. परंतु अंतर्गत संघर्षामुळे त्याला इराण सोडावे लागले. व्यापाऱ्याच्या निमित्ताने तो बाहेर पडला. अनेक देशाचा प्रवास करून १४४६ साली वयाच्या ४३ व्या वर्षी तो समुद्रमार्गे बिदर या बहामनी राज्याच्या राजधानीत पोहचला. इ. स. १३४७ मध्ये हासन गंगू बहामनी याने बहामनी राज्याची स्थापना केलेली होती. अल्लाउद्दीनशहा नावाने त्याने राज्यकारभार केला. मुहम्मद गवान ज्यावेळेस भारतात आला त्यावेळी तेथे अल्लाउद्दीन शहाची सत्ता होती. मुहम्मद गवान मधील गुण ओळखून बहामनी सुलतानाने त्याला सरदारकी दिली. येथूनच त्याच्या कामगिरीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. सुलतानाने त्याला मलिक-उल-तुजार हे बिरूद दिले. पुढे तो पेशवा म्हणजे मुख्य प्रधान म्हणजे वजीर बनला. इ. स. १४५७ मध्ये गवानाने बहामनी राज्याचा मुख्य वजीर पदाची सुत्रे हाती घेतली. जवळ-जवळ बीस वर्षे बहामनी राज्याच्या प्रशासनावर मुहम्मद गवानचे वर्चस्व राहिले.

ब) सामाज्यविस्तार :

मुहम्मद गवानने बहामनी राज्याचा प्रधानमंत्री म्हणून प्रामाणिकपणे सेवा केली. बहामनी राज्याचा मोठ्या प्रमाणात राज्यविस्तार केला. राज्याचे वैभव व विस्तार वाढविला. एवढेच नव्हेतर विजयनगरवर स्वारी करून भरपूर संपत्ती लुटली. ओरिसावर स्वारी करून मोठी लुट मिळविली. त्याने जो राज्यविस्तार केला तो खालील प्रमाणे सांगता येईल.

१) माळवा राजाचा पराभव

बहामनी राज्यावर माळवा सुलतानाने इ. स. १४६७ मध्ये स्वारी केली परंतु त्याचा पराभव झाला व बहामनी सत्तेचा विजय झाला. येथूनच खऱ्या अर्थाने बहामनी सत्तेच्या राज्यविस्ताराला सुरुवात झाली व मुहम्मद गवानच्या नेतृत्वाखाली बहामनीने मोठ मोठे विजय संपादन केली.

२) कोकण स्वारी :

मुहम्मद गवानच्या नेतृत्वाखाली इ. स. १४६९ मध्ये ही स्वारी आली. कोकण किनारपट्टीवरील राज्याचा पराभव करून त्याच्या ताब्यातील बरेच किल्ले जिंकून घेतले. संगमेश्वर राजाचा पराभव करून विशाळगड किल्ला जिंकून घेतला. त्यात सौने, रत्ने, हत्ती, गुलाम वगैरे मोठ्या प्रमाणात लुट मिळाली. या स्वारीमध्ये मुहम्मद गवानने मोठे यश मिळविले. त्याने समुद्रपर्यंत बहामनी साम्राज्याचा विस्तार केला.

३) गोवा जिंकला :

विजयनगरच्या ताब्यातील गोवा जिंकून घेतले. कोन्दवीरी, राजकुन्दी हे किल्ले जिंकून घेतले. इ. स. १४७३ साली गोव्यावर स्वारी करून गोवा जिंकून घेतले. विजयनगर सैन्यानी कडवा विरोध केला परंतु मुहम्मद गवानच्या सैन्यासमोर त्यांना पराभव पत्करावा लागला. ओढ्यातील भावा भावाच्या संघर्षाचा फायदा घेण्याचे ठरवून मुहम्मद गवानने ओढ्यावर स्वारी केली.

४) ओढ्यावर स्वारी

ओढ्याचा राजा अंबरराव हा होता. त्याला त्याचा भाऊ मंगळराव त्रास देत होता. मुहम्मद गवाने अंबररायला मदत केली. त्या बदल्यात मुहम्मद गवानला राजमहेंद्री व कंडामिली ही ठाणी मिळाली. मुहम्मद गवानने पुन्हा सहा वर्षांनंतर या प्रदेशावर आक्रमण केले व भिमराजचा पराभव केला.

५) तेलंगणावर विजय

मुहम्मद गवानने तेलंगणावर आक्रमण केले तेव्हा तेथे नरसिंहराया हा हिंदू राजा राज्य करीत होता. हे राज्य बहामनी राज्या शेजारीच होते. मुहम्मद गवानने या स्वारीत मोठा प्रदेश काबीज केला. बहामनी सुलतान या महंमद गवानच्या विजयावर खूश झाला.

६) कांचीविरुद्ध स्वारी किंवा कांजीवरमची स्वारी :

विजयनगरच्या विरुद्धच्या या स्वारीला एक वेगळे महत्व आहे. कांचीच्या सैनिकांनी बहामनी सैन्याला प्रतिकार केला परंतु त्यांचा बहामनी सैन्यासमोर टिकाव लागला नाही. या स्वारीमध्ये मोठी लुट मिळाली. जडजवाहिरे मोठ्या प्रमाणात मिळाले.

अशाप्रकारे एका मागोमाग एक मोहिमा राबवून मुहम्मद गवानने बहामनी राज्याचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात केला. या मोहिमांमधून बाहमनी राज्याला मोठा आर्थिक लाभ झाला. या स्वान्या व मोहिमातून मुहम्मद गवानच्या लष्करी सामर्थ्याची प्रचिती आली.

क) मुहम्मद गवानच्या सुधारणा

मुहम्मद गवानला राज्यकारभाराचे उत्तम ज्ञान होते. शासन व्यवस्थेत तो अतिशय निपुण होता. मुहम्मद गवानने अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. मुहम्मद गवानने बहामनी राज्याला वैभव प्राप्त करून दिले. त्याने प्रशासकीय सुधारणा करून बहामनी राज्याची भरभराट घडवून आणली. त्याने ज्या प्रशासकीय सुधारणा केल्या त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

१) प्रशासकीय सुधारणा

मुहम्मद गवानने प्रशासनात मोठा बदल केला. बहामनी राज्याचे आठ प्रांतांचे विभाजन केले, त्यामध्ये दौलताबाद, विदा, गुलबर्गा, विदर्भ हे चार विभाग होते. पुन्हा प्रत्येकाचे दोन प्रांतमुळे राज्याचे एकूण आठ प्रांतात विभागणी झाली.

२) सैन्य सुधारणा :

मुहम्मद गवानने लष्करामध्ये सुधारणा केल्या. त्याने लष्कराचे उत्तम प्रकारे संघटन केले. सैनिकांना नगद वेतन दिले. सैनिकांचे पगार वाढविले. सैन्यात शिस्त निर्माण केली. उत्तम घोडदळ निर्माण केले. सैनिकांना युद्धकलेचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. त्यामुळे सैनिकांची कार्यक्षमता वाढली.

३) न्याय व्यवस्थेत सुधारणा :

मुहम्मद गवान अप्रतिम न्यायबुद्धीचा होता. जनतेला निःपक्षपणे व चोख न्याय मिळावा अशा सुचना अधिकारी वर्गाला दिल्या. गुन्हेगारांना उचित शिक्षा केल्या. त्यामुळे गुन्हेगारीला आळा बसला. संपूर्ण बहामनी राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली.

४) जमीन सुधारणा

मुहम्मद गवानने जमिनीची मोजणी करून शेत सारा निश्चित केला. शेतसारा वसुलीचे कडक नियम केले. शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या. शेतसारा धान्य किंवा रोख पैशाच्या स्वरूपात भरण्याची व्यवस्था केली. महसूलातील भ्रष्टाचार बंद करून शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या. त्याने केलेल्या महासूलविषयक सुधारणा काळाच्या पुढे होत्या.

५) केंद्रशक्तीत वाढ :

मुहम्मद गवानने कडक नियम करून राज्यातील सुभेदारांचे हक्क व अधिकार कमी केले. प्रांतांचे विभाजन करून सुभेदारांची शक्ती कमी केली. अशा सुभेदारांचे अधिकार कमी केल्यामुळे केंद्र आपोआप वाढली. त्याचे हे धोरण बहामनी राज्यविस्ताराला व प्रशासकीय प्रगतीला महत्त्वपूर्ण ठरले.

६) किल्ल्यावर नियंत्रण :

मुहम्मद गवानने सुभेदारांचे नियंत्रण कमी केले. प्रशासन केंद्रस्थानी केले. राज्यातील किल्ल्यांवरील सुभेदारांचे नियंत्रण कमी करून त्यावर केंद्राचे नियंत्रण ठेवले. त्यामुळे किल्ले प्रशासनाला बहामनी प्रशासनामध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले.

७) विद्या व कलेला उत्तेजन :

मुहम्मद गवान विद्या व कलेचा भोक्ता होता. तो स्वतः उत्तम कवी व गणितज्ञ होता. त्याला साहित्याची फार आवड होती. बिदर येथील त्याच्या ग्रंथालयात जवळ-जवळ ३००० विविध विषयावरील ग्रंथ होते. त्याने राजधानीच्या ठिकाणी म्हणजेच बिदर या ठिकाणी एक भव्य मदरसा म्हणजेच महाविद्यालय बांधले. त्याने बिदर या ठिकाणी या सुंदर इमारतीला फरशांनी सुशोभित केलेले होते. या महाविद्यालयामध्ये एक हजार शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची व्यवस्था केलेली होती. विशेष म्हणजे येथे शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांना निःशुल्क कपडे आणि जेवण दिले जात असे. तेथे इराण व इराक येथील विद्वान मुहम्मद गवानच्या आग्रहावरून शिकविण्यासाठी आले होते.

ड) मुहम्मद गवानचा मृत्यु :

बहामनी राज्यामधील सर्वात मोठी समस्या बनली ती म्हणजे अमीरांमधील अंतर्गत संघर्ष होय. बहामनी दरबारामध्ये अमीरामध्ये दोन गट पडले. एक गट पूर्वी आलेल्या अमीरांचा होता. तर दुसरा गट हा नंतर आलेल्या अमीरांचा होता. त्यांना दख्खनी आणि अफाकी या

नावाने ओळखले जात असे. मुहम्मद गवान हा नंतर आलेला असल्यामुळे त्याला पूर्वीच्या अमीरांचा म्हणजेच दख्खनी अमीरांचा विश्वास संपादन करणे कष्टाचे बनले. यामध्ये त्याला खूप त्रास झाला. या दोन गटामध्ये मुहम्मद गवानने समझोता करण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याला यश आले नाही. हा संघर्ष असाच चालू राहिला. मुहम्मद गवानच्या शत्रूनी त्याच्या विरुद्ध सुलतानाचे कान भरले. तो गुप्तपणे विजयनगरला सामील आहे असे खोटेच सांगून त्यासाठी पुरावा म्हणून त्याचा शिका असलेले आणि ओरिसाच्या राजास लिहिलेले एक पत्र सादर केले. सुलतानाने मुहम्मद गवान याम साबडतोब बोलावले व त्यास हे पत्र दाखविले. मुहम्मद गवानने शिक्षा आपला असल्याचे कबुल केले. परंतु पत्रातील मजकूर आपला नसल्याचे सांगितले. दारूच्या सेवनाने मद्यधुंद झालेल्या सुलतानाने कोणताही विचार न करता इ. स. १४८२ मध्ये मुहम्मद गवानला मृत्युदंडाची शिक्षा दिली. मुहम्मद गवानने ३७ वर्षे बहामनी राज्याची प्रामाणिकपणे सेवा केली. परंतु दुर्दैवाने तो दक्षिणी मुसलमानांच्या कारस्थानाचा बळी ठरला. तिसऱ्या महंमदास ज्यावेळेस खरी वस्तुस्थिती समजली त्यावेळेस त्याला अतिशय पश्चाताप झाला. पश्चातापदग्ध मनस्थितीत सुलतानाचा १२ जानेवारी १४८२ रोजी मृत्यु झाला.

१३) महमूद गवानची योग्यता :

१) उत्तम सुधारक :

मुहम्मद गवानने सत्तेवर आल्यानंतर विविध सुधारणा केल्या. प्रशासन, लष्कर, कृषी या क्षेत्रामध्ये सुधारणा केल्यामुळे तो उत्तम सुधारक होता असे म्हटले जाते. त्याने बहामनी सत्तेच्या प्रशासकीय रचनेत आमुलाग्र असा बदल करून साम्राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केली. प्रशासकीय सुधारणा करून बहामनी सत्तेला भक्कम बनविले.

२) निस्वार्थी व स्वामीनिष्ठ :

मुहम्मद गवान निस्वार्थी होता. त्याने सत्तेचा वापर कधीही स्वतःच्या स्वार्थासाठी केला नाही. सर्वांचे हित पाहून त्याने प्रत्येक धोरण राबविले, बहामनी राज्याची सर्व सत्ता सुत्रे त्याच्या ताब्यात असताना सुध्दा तो बहामनी राज्य व सुलतान यांच्याशी कायमच एकनिष्ठ राहिला. त्याने आयुष्यभर स्वामीनिष्ठा जोपासली.

३) साधी राहणी :

मुहम्मद गवान अतिशय साध्या स्वभावाचा होता. तिसऱ्या महंमदाचा स्वभाव त्याने समजून घ्यावयास हवा होता. मुहम्मद गवानने शेवट पर्यंत अतिशय साध्या पध्दतीने आपले जीवन व्यथित केले. तो स्वतः साध्या सतरंजीवर झोपत असे. स्वयंपाकासाठी मातीची मडकी वापरीत असे. सेवा या एका शब्दातच मुहम्मद गवानचे सर्व कार्य सांगता येईल.

४) विद्वान :

मुहम्मद गवान स्वतः विद्वान होता. प्रशासनात तो अतिशय कुशल होता. बिदरमध्ये त्याचे सुसज्ज असे ग्रंथालय होते. त्या ग्रंथालयामध्ये जवळ जवळ तीन हजार ग्रंथ होते. गणित वाङ्मय या क्षेत्रात त्याचे प्राविण्य होते. वैद्यकीचे त्यास चांगले ज्ञान होते.

५) दानशूर

मुहम्मद गवान दानशूर होता. त्याने सर्व संपत्ती दान करून टाकली. दर शुक्रवारी बेषांतर करून तो लोकास दान धर्म करीत असे. हे दान राजाने दिले आहे असे तो सर्वांना सांगत असे. स्वतः कधीही तो चैन विलासामध्ये राहिला नाही. आयुष्यभर तो साध्या पध्दतीने जीवन जगला.

६) निष्ठावंत :

निष्ठा या एकाच शब्दात त्याच्या आयुष्याचे सर्व सार आहे. त्याची ही निष्ठा प्रत्येक गोष्टीबद्दल होती. निष्ठा सुलतान, राज्य कारभाराबद्दल होती. एवढेच नव्हेतर त्याने हातात घेतलेल्या प्रत्येक कामाबद्दल होती. बहामनी साम्राज्याच्या इतिहासातील सर्वश्रेष्ठ पुरुषात त्याची गणना केली जाते.

फ) मुहम्मद गवानच्या पाडावाची कारणे :

मुहम्मद गवानच्या निस्वार्थी नेतृत्वाचा खून झाला ही घटना इतिहासामध्ये अतिशय दुःखद घटना मानली जाते. स्वामीनिष्ठ मुहम्मद गवानचा पाडाव झाला त्याची कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१. मुहम्मद गवान साधुवृत्तीचा होता. परंतु राजकारणात साधुवृत्ती चालत नाही. त्यामुळे मुहम्मद गवानचा पाडाव झाला.
२. बहामनी राज्यात दक्षिणी विरुद्ध परकीय असे गट निर्माण झाले. त्याच्यावर मुहम्मद गवानला नियंत्रण ठेवता आले नाही.
३. बहामनी राज्याचा शासक व्यसनी व हलक्या कानाचा होता. ही वस्तुस्थिती मुहम्मद गवानने समजून घ्यावयास हवी होती. त्याने खबरदारीचे कोणतेही उपाय योजले केली नाही.

४. बहामनी राज्यातील हिंदूंची सहानुभूती गवानला मिळाली नाही कारण त्याने विजयनगरवर सतत स्वाऱ्या करून तेथील लुटालुट करण्यात धन्यता मानली. त्यामुळे हिंदूंची मने दुखविली.

• सारांश :

निष्ठा व सेवा या दोन शब्दातच मुहम्मद गवानच्या कार्याचे मुल्यमापन करता येईल. जवळ जवळ ३७ वर्षे मुहम्मद गवानने बहामनी राज्याची प्रामाणिकपणे सेवा केली. शेवटी तो दक्षिणी मुसलमांच्या कारस्थानाचा बळी ठरला. मुहम्मद गवान सरळ स्वभावी होता. दानशूर, विद्वान, उत्तम प्रशासक, शूर योद्धा, निस्वार्थी, स्वाभिमानी या शब्दामध्ये त्याच्या कामगिरीचे मुल्यमापन करावे लागेल.